

BISKUPIJA — SVJEDOČANSTVO KULTURE I VJERE

I mjesta imaju svoju sudbinu . . .

Mnoga naselja, nekad živa središta ekonomije, uprave, kulture i vjere, ostaju na rubu tokova života. Padaju u zaborav ako ih kramp istraživača ne pretvori u nalazišta pomoću kojih se oživljavaju epohe uspona ili pada društvenih slojeva ili naroda. Zahvaljujući tome neka znače ne samo obična svjedočanstva nego su i simboli prošlosti nekog naroda. Takvo mjesto je *Biskupija*, danas selo 5 km jugoistočno od Knina, u starini jedno od središta srednjovjekovne hrvatske države, duhovno rasadište naših pradjedova.

Kao što je zemlja oko Nina sačuvala uspomene na prve početke našega narodnog života na ovom terenu a zlato, čuvano u župskoj riznici, prve liturgijske dokaze organiziranog kršćanstva i kao što je solinska prodolina otkrila daljni razvoj za »slavne Jelene . . . majke kraljevstva« — Biskupija je iz grudi majke zemlje dala svjedočanstva sjajnog uspona kamenjem iz ostataka crkava i zlatom iz grobova. Stoga je Biskupija ne samo svjedočanstvo kulture i kulta nego i simbol državnosti i vjere, suradnje kraljeva i klera i stoga je se treba češće spominjati.

Ostaci od kamena i zlata

1. Na zelenim brežuljcima Biskupije stoljećima su bili sakriveni ostaci crkava i grobova. Tek zanos za hrvatsku povijest prošlog stoljeća otkrio ih je iako ih je g. 1746. promatrao *fra Gašpar Vinjalić* dok su zidovi još visoko stršili nad zemljom i svjedočili o starim zgradama.¹ Upozorenje našoj preporodnoj javnosti da »zemlja naša čuva uspomene naše« (Meštrović) bio je slučajna nalaz na Muću kneza Branimira iz g. 888.² Nešto kasnije g. 1885, kad se trasirala željeznička pruga Siverić-Knin, *fra Stjepan Zlatović*,³ tada već poznati istraživač povijesti, uspio je da se za župnika Knina postavi *fra Lujo Marun* »otac hrvatske arheologije«. Sam Marun je prizna-

¹ Fra G. Vinjalić je u pismu fra Bonaventuri Radniću 17. XII. 1746. opisao na Kapitulu »le ruine delle fabbriche antiche« i crkva je »avea un volto di tuffi, la qual era quasi intata, quando li nostri presero questo piazza all' Turchi«. I u Biskupiji Vinjalić je vidio »tre ruine di fabbriche, la piu vicine e la piu intata, questa e una rotonda otangolare, per che sia stata chiesa all antica . . .« kao i »una fabbrica bislonga« koja se tada zvala sv. Luke oko koje »gran cimiterio con pietre di straordinaria grandezza sopra le sepolture« a prema sjeveru, piše on, bile su »le vestigie d' un'altra chiesa, ora e cimiterio de sismatici«. Međutim, prema njegovom svjedočanstvu, novo stanovništvo, pa i fratri, upotrebljavalo je kamenje s tih ostataka za gradnju svojih kuća. Pismo su djelomično objavili: S. ZLATOVIĆ, *Dopis ravnateljstvu zagrebačkog muzeja* od 22. III. 1886, VADH 8/1886, br. 3, 78—81. Bolje ga je objavio F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 694—695. i S. GUNJAČA, *O položaju kninske katedrale*, SP, ser. III, sv. 1, 1949, 39—42.

² S. GUNJAČA — D. JELOVINA, *Starohrvatska baština*, Zagreb 1976, str. V. i sl.

³ K. KOSOR, *O. fra Stjepan Zlatović* (nacrt monografije), Kačić I/1967, 205—304; K. JURISIĆ, *Prvi muzej hrvatskih spomenika u Kninu i franjevci*, Kačić IX/1977, 181. i sl.

vao da mu je Zlatović »stavio kao posebni zavjet, istraživanje hrv. starina u kninskoj okolici«. Pruga je morala proći preko brežuljaka Kapitul, vlasništvo kninskog samostana. Franjevci su ustupili povoljno zemljište ali uz uvjet »da sve starine, koje bi se slučajno tekom željezničke rađe na Kapitolu našle, moraju kao isključiva svojina biti ustupljene« kninskom samostanu. Iz zemlje su izišle dvije ploče ambona, ukrašene mrežastim pletenom, s natpisima *Svetoslava (?) i Držislava »velikog kneza«*.⁴ Drugi natpis »DUX GLO (riosus)« ubrzo je pronađen u Biskupiji. Ti su nalazi bili presudni. Oni su značili, zapravo, početak hrvatske srednjovjekovne arheologije jer su s kasnije pronađenim natpisom u Uzdolju, nedaleko Biskupije: »... ovo je djelo dao lijepo izraditi knez Muncimir«⁵ pokazali da je taj kraj bio jedno od središta starohrvatske države.

U prvom zanosu stvorio se *Promicateljski odbor za iskopine hrvatskih starina u Kninu* (1885) oko kojeg su se okupili oduševljeni kninski rodoljubi. G. 1887. osnovalo se *Kninsko starinarsko društvo* na dobrovoljačko-patriotskoj osnovi koje je skupljalo novčane priloge jer je državna pomoć bila neznatna. Konačno, g. 1893. otvorio se *Prvi muzej hrvatskih spomenika* u novosagrađenoj zgradi uz kninski samostan a brigu nad njim vodilo je *Hrvatsko starinarsko društvo u Kninu*. Dvije godine kasnije (1895) pokrenut je časopis *Starohrvatska prosvjeta*.⁶

Zanos je, međutim, krio bujan sakupljački rad. U njemu su sudjelovali mnogi župnici. Oni su skupljali i slali Muzeju slučajne nalaze, osobito epi-grafske. Nažalost, njihov rad, iako pun ljubavi, bio je neznačajni te se nije označivalo ni mjesto nalaza, a to nije uvijek činio ni sam Marun kao ni kasnije njegov pomagač i nasljednik *don Mate Klarić* koji je pronašao *Branimirov natpis u Šopotu*.⁷ Tek kad je upravitelj Muzeja postao stručnjak *Stjepan Gunjača*, počelo je sistematsko iskapanje. Ono se osobito razvilo nakon II. svj. rata uz veliku novčanu državnu pomoć. Materijal je, međutim, Gunjača iz Knina, zbog opasnosti od Talijana, prenio kriomice u Sinj a odatle u Split gdje je uspio podići velebitni *Muzej hrvatskih starina* koji će se ove godine otvoriti javnosti. U vitrinama toga našeg ponos-muzeja najvrijedniji materijal je iz Biskupije.

2. Već u prvom zanosu *Zlatović* je (1886) obavijestio javnost o crkvama sv. Marije »oble« i sv. Bartula, o groblju oko crkve sv. Luke,⁸ a god. 1889. o temeljima oveće crkve »na mjestu Stupovi«, o temeljima zgrada na Lopuskoj glavici kao i na »ruševine velikih zgrada« i crkve na groblju sv.

⁴ F. BULIĆ, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije*, I, Djela JAZU knj. VIII, Zagreb 1888, 27; F. RADIĆ, *Spomenik velikoga župana Držislava i župana Svetoslava*, SP, II/1896, br. 1, 30—39.

⁵ L. MARUN, *Ruševine crkve sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrvatskog kneza Mutimira*, SP, NS, 1927, br. 1—2, 1—14, br. 3—4, 272—315.

⁶ Časopis je prestao izlaziti g. 1904. Nova serija je pokrenuta g. 1927. ali je izlazila sama do g. 1928. Treću seriju je počela izdavati Jug. akademija g. 1949. i do danas je izišlo 10 svezaka.

⁷ M. KLARIĆ, *Kako je došlo do otkrića novonadenog spomenika hrvatskog kneza Branimira u Šopotu kod Benkovca*, *Obzor* 70/1929, 142, 5; 144, 5; 147, 5 i 148, 5; S. GUNJAČA, *Prigodom jednog jubileja*, *Obzor* 76/1935, br. 256, 1; ISTI, *Kratak osvrt na prilike rada Muzeja u Kninu*, SP, ser. III, sv. 1, 1949, 280.

⁸ S. ZLATOVIĆ, *Dopis o starinama na Kapitolu kod Knina*, poslan iz Šibenika 22. III. 1886, *VHAD* VIII/1886, br. 3, 78—81.

Luke.⁹ Kasnije su pronađeni ostaci i drugih crkava koje je Gunjača ponovno istraživao da bi oko g. 1950. izvršio reviziju i time konačno osvjetlio ostatke *pet crkava*.¹⁰

Crkve u Biskupiji gradile su se postepeno, u raznim stoljećima.

Na *Lopuškoj glavici*, uz riječicu Kosovčicu, sagrađena je u IX. st. mala longitudinalna, jednobrodna crkva (15x7,25 m). Ona je završavala apsidom ali je imala sa sjeverne strane još jednu apsidu dok je s južne strane bio uglat prostor — dijakonis. Na pročelju dizao se zvonik sigurno sličan sv. Spasu u Cetini a sužavao se prema gore. Do ulaza bio je natkriven atrij — endonarteks. U samoj crkvi, a i u drugim biskupijskim crkvama, nađeno je šupljikavo kamenje koje je služilo kao svodovni materijal. Stoga je Gunjača, protivno od drugih, utvrdio da je crkva bila presvođena i da su joj stoga zidovi bili pojačani kontraforima. Gradnje te crkve, a i drugih u Biskupiji, bila je slična tehnicu zidanja već spomenute sv. Spasa ili katedrale u Biogradu na moru.¹¹

Na lokalitetu *Crkvina* dizala se bazilika *sv. Marije*. Ona se počela graditi u IX. st. ali se kasnije proširivala i dobivala predgradnje osobito u XI. st. I kod nje se na pročelju dizao zvonik. Uza nj su bile dvije prostorije i u njima su nađeni sarkofazi te su služile kao mauzolej. Uz crkvu je vjerojatno bio samostan i veliko groblje.¹² Prije se smatralo da je ta crkva bila sagrađena za *katedralu hrvatskog biskupa* koji se pojavljuje od g. 1040. u pratnji hrvatskog kralja kao njegov kancelar i glavni savjetnik. Međutim, *Gunjača* je to zabacio jer *hrvatski biskup nije bio rezidencijalni* te nije imao katedrale. *Ljubi Karamanu*, koji se s tim nije složio, *Gunjača* je odgovorio kako je ta crkva kasnije, nakon propasti narodne dinastije kad hrvatski biskup postaje kninski »dana biskupu za službu i tako je gotovo i rabljena crkva *sv. Marije* postala 'katedralom' hrvatskog, pa i kninskog biskupa«. ¹³

Ostaci crkve, vjerojatno centralnog tipa, nisu istraženi jer se nalaze ispod parohijske crkve *sv. Trojice*. U njenoj blizini pronađeni su ostaci kamenja ukrašenog pleterom.

Na prelazu od X. u XI. st. podignuta je na *Bukorovića podvornici* mala jednobrodna, presvođena crkva (8 m širine i 9 m preostale dužine). Oko nje su se našli brojni grobovi.¹⁴

⁹ ISTI, *Dopis iz Knina o hrvatskim starinama u Biskupiji* (20. V. 1889), VHAD XI/1889, br. 3, 85—87.

¹⁰ S. GUNJAČA, *Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina*, Ljetopis JAZU, knj. 57, Zagreb 1953, 9—50.

¹¹ S. GUNJAČA, *Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina*, SP, ser. III, sv. 3, 1954, 7—31.

¹² F. RADIĆ, *Hrvatska biskupska crkva sv. Marije u Biskupiji i kaptolska crkva sv. Bartula na sadašnjem Kapitalu kod Knina*, SP, I/1895, br. 1, 35—40, br. 2, 90—97, br. 3, 150—156.

¹³ S. GUNJAČA, *O položaju kninske katedrale*, SP, ser. III, sv. 1, 1949, 38—86; Lj. KARAMAN, *O reviziji iskopina u Biskupiji kod Knina*, SP, ser. III, sv. 4, 1955, 219; S. GUNJAČA, *Okolo položaja kninske katedrale* (Osvrt na prikaze dr. Ljube Karamana o mojoj radnji), SP, ser. III, sv. 6, 1958, 45; Lj. KARAMAN, *Osvrt na neke novije publikacije i tvrdnje iz područja umjetnosti Dalmacije*, Peristil 1954, 21—22. Karaman pledira na arheološko istraživanje a jednako i N. KLAJIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 441.

¹⁴ S. GUNJAČA, *Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje*, SP, ser. III, sv. 2, 1952, 57—81.

Peta crkva nalazila se na brežuljku *Stupovi* koji je dobio ime po stupovima bazilike, sagrađene u XI. st., najveće na hrvatskom političkom području (35x13 m). Podignuta je na vrh brežuljka koji nije prije gradnje poravnano nego su zidari gradnju upriličili nepravilnosti terena. I ona je imala zvonik a iz njega, kao i kod sv. Spasa u Cetini, ulazilo se u matronej što se prostirao duž lađa. Crkva je bila trobrodna a jaki stupovi držali su tešku svodnu konstrukciju. Svetište je završavalo s trima apsidama. Prema ostatku natpisa, a sastoji se od četiri slova: (sancta) E CEC (iliae), Gunjača je — kako sâm tvrdi — »smiono« zaključio da bi ta bazilika bila posvećena sv. Ceciliji ispred koje je, po njemu, bilo saborovanje i kobno ubojstvo kralja Zvonimira.¹⁵

Osim tih svetinja u Biskupiji, bliže Kninu — na *Kapitulu* dizala se opatijska crkva sv. *Bartula* s benediktinskim samostanom koja je kasnije služila kninskom biskupu i njegovom kaptolu po kojem je brežuljak i dobio ime. Tu se dizala crkva u X. st. a kasnije je (u XIII. st.) preuređena iz temelja u trobrodnu baziliku.¹⁶ Pa i na mjestu gdje je danas franjevačka crkva sv. *Ante* bila je starohrvatska crkva jer su nađeni ostaci apside i nekoliko fragmenata sa starohrvatskim pleterom.¹⁷

3. U tim crkvama pronađeni su brojni dijelovi kapitela, stupova, prozora, nadvratnika i bogati kameni namještaj ukrašen pleternom ornamentikom. To su križevi, teguriji, tranzene, kamenice za svetu vodu, dijelovi ambona, ciborija, oltarskih menza, ukrasnih akroterija što su smiono stajali na vrhu baldakina.

Tih predmeta je mnogo i samo ćemo neke spomenuti.

U Biskupiji nađen je *krsni zdenac* za imersiju ukrašen dvoprutastom vrpcom, slijepim arkadicama, borovim granama.¹⁸ Jednako su pronađene dvije *oltarske menze* iz crkve na Lopuškoj glavici i tri iz bazilike sv. Marije te menza iz crkve na Stupovima. Iz sv. Marije je prekrasan baldakin, izrađen poput čipke, što ga je Gunjača spojio u cjelini a završava četvero-uglastom piramidom ukrašenom ljuskastim crepovima (XI. st.).¹⁹

Najvažniji je nalaz *zabat s likom Bogorodice* iz bazilike sv. Marije.²⁰ Na ravnoj plohi uklesan je jednostavno lik Bogorodice u stavu adorantice s rukama na prsima i okrenutim dlanovima prema vjerniku. Ispod je nat-

¹⁵ S. GUNJAČA, *Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina*, SP, ser. III, sv. 5, 1956, 65—118.

¹⁶ C. IVEKOVIC, *Kapitul kod Knina. Rekonstrukcija*, SP, NS I/1927, br. 3—4, 252—271.

¹⁷ N. GABRIĆ, *Neobjavljeni starohrvatski spomenici u Arheološkoj zbirci franjevačkog samostana u Sinju*, Kačić XI/1974, 46—47. Ti se spomenici danas nalaze u Muzeju hrvatskih starina u Splitu jer su ih franjevci poklonili tom nacionalnom Muzeju.

¹⁸ F. RADIC, *Hrvatsko-bizantinske nadstupnine Prvoga muzeja hrvatskih spomenika*, SP, I/1895, br. 4, 210—211; S. GUNJAČA, *Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1951*, SP, ser. III, sv. 3, 1954, 190—191; ISTI, *Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji*, Zagreb 1958.

¹⁹ S. GUNJAČA — D. JELOVINA, n. dj., str. 95.

²⁰ F. RADIC, *Tegurij starohrvatske biskupijske crkve sv. Marije u Biskupiji kod Knina sa plosnerezanim Gospinim poprsjem*, SP, I/1895, br. 1, 179; Lj. KARAMAN, *Iz koljevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930.; K. PRIJATELJ, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*, SP, ser. III, sv. 3, 1954, 76—77; I. PETRICIOLI, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960.; J. SOLDI, *La Madonna nella scultura preromanica croata*, u *De cultu mariano saeculis VI—XI. Acta congressus mariologici-mariani internationalis in Croatia anno 1971 celebrati*, vol. V, Rim 1972, 103 i sl. Isti članak na hrvatskom: *Marijin lik u predromaničkom kiparstvu Hrvatske*, Bog. smotra XLIV/1974, br. 2—3, 352—354.

pis: »SALV (e) (re) G (ina) S (alve) VIRGO«. Izradba pokazuje bizantsku maniru a nedostatak pletera, koji zamjenjuju palmete, dokaz je da je zabat isklesan u drugoj polovici XI. st. Osim tog prikaza u istoj crkvi nađen je lik *Bogorodice na tranzeni* a koju je sastavio Gunjača.²¹ Bogorodica s Djetetom u krilu sjedi na jastuku postavljenom na središtu rombe koji je smješten u kvadratni okvir. U njegovom uglu smješteni su simboli evanđelista. Ispod toga gornjeg dijela je pačetvorina i u njoj tri lika od kojih se najbolje sačuvao lik *hrvatskog dostojanstvenika*, odjevenog u bogatu haljinu s mačem o pojasu, kratkom kosom, brkovima i podrezanom bradom. Uz njega je bio nesačuvani lik a do njega drugi od kojeg je ostala samo glava s tonzurom (XI. st.).

Oko crkava bili su brojni *grobovi* koji su iz VIII. do početka XIV. st.²² U njima se našlo mnogo ukrasnih predmeta: zlatnih naušnica ukrašenih jagodama, prstenova, ogrlica (đerdana), dijadema kojima se kitila glava, ukrašavala odjeća ili su se stavljali na pojas. U grobovima je nađeno oružje, mačevi, koplja, sulice, ostruge — mnoge od zlata kao i željezni alat.²³

Ti su nalazi pripadali raznim kulturama, pa i uvozu, ali je većina izrađena u domaćim radionicama od kojih je jedna bila i u okolici Knina od koje su se sačuvali kalupi i neuspjelo lijevane naušnice.²⁴ Izradba je bila odlična i pokazuje istančan ukus hrvatskog čovjeka u vremenu cvata kulture u Biskupiji kao i bogatstvo o kojem nešto pretjerano piše *pop Dukljanin*: »biše veće vridna ureha na ženah i mladih ljudih i na konjih, ner i nada sve imanje«.²⁵

Svjedočanstvo vjerskog zanosa

1. Teško je shvatiti postojanje pet crkava na uskom prostoru Biskupije i dviju ispod kraljevskog Knina bez dubokoga vjerskog zanosa.

²¹ F. RADIĆ *Nekoliko ulomaka kamenitih rešetaka (transennae) i krstova pripadajuću bazilici sv. Marije u Biskupiji kod Knina*, SP, II/1896, br. 4, 211—213; S. GUNJAČA, *Reconstruction d'une dalle avec representation du »dignitaire croate«*, *Arcaologia Jugoslavica*, II/1956, 111—117; I. PETRICIOLI, n. dj., 47 i sl.; K. PRIJATELJ, n. dj., 73—76; J. SOLDO, n. dj. 100—102. i hrv. 350—352.

²² D. JELOVINA, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Split 1976.

²³ Kao primjer iznosimo broj nakita u grobovima oko Crkvine: 18 primjeraka običnih karika, 9 komada karičica s koljencem, 1 primjerak naroskane karičice, 1 primjerak karičice s nastavkom »S«, 4 komada naušnica tipa s jednom jagodom, 8 primjeraka s tri jagode, 4 s četiri jagode, 24 komada prstenja, 2. ukrasne aplike, ogrlica s 1040 raznobojnih staklenih perlica (ISTI, n. dj., str. 23—24).

²⁴ J. KOROŠEC, *Ostave brončanih matrica za otiskivanje u Biskupiji kod Knina*, SP, ser. III, sv. 6, 1958;

S. GUNJAČA, *Postojanje jednog centra za izrađivanje starohrvatskog nakita*, VAHD, LVI—LIX, vol. 2., Split 1954—1957, 231. i sl.

²⁵ »I za dobroga kralja Zvonimira biše vesela sva zemlja, jere biše puna i urešena svakog dobra, i gradovi puni srebra i zlata. I ne bojaše se ubogi da ga izji jaki, ni sluga da mu učini nepravdo gospodin, jere kralj svih branjaše, zašto ni sam nezpravedno ne posidovaše, tako ni inim ne dadiše. I tako veliko bogacstvo biše, tako u Zagorje, kako u Primorje, za pravednoga kralja Zvonimira. I biše puna zemlja svakoga blaga i biše više vridna ureha na ženah i mladih ljudi, i na konjih, ner i nada sve imaju. I zemlja Zvonimirova biše obilna svakom raskošom, ni se nikogar bojaše, ni jim nitkore mogaše nauditi, razmi gnjiv gospodina Boga...« F. ŠIŠIĆ, *Letopis popa Dukljanina*, Posebno izdanje SAN, knj. 67, Beograd 1928, 292—416. Novije izdanje: V. MOŠIN, *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb 1950, 67. i sl.

Jer, u IX. st. tu je bila samo jedna mala crkva na Lopuškoj glavici a druga na Kapitululu a u XI. st. sagrađene su druge od kojih velebna na Stupovima a sv. Marja se proširuje. Sve one dobivaju bogati namještaj s likovnim prikazima koja se povezuju sa splitskim i zadarskam umjetničkim krugom.²⁶ Njih izrađuje grupa klesara i umjetnika u Biskupiji upotrebljavajući stariji materijal, kao rimske sarkofage ili mramor iz starokršćanske bazilike za baldakin. Takav procvat ukrašavanja crkava svjedoči o jakom vjerskom središtu u Biskupiji, osobito u najbogatijoj crkvi sv. Mariji. Nju su i zbog toga stariji naši povjesničari smatrali da je već u XI. st. bila katedrala hrvatskog biskupa i uz nju se povezuje Zvonimirova isprava koja je poticaj ovogodišnje proslave.²⁷

Taj vjerski stvaralački zanos plod je *Klinijeuskog pokreta* (X—XI. st.). On je nastojao ne samo urediti crkvenu upravu borbom protiv investiture i simonije nego je želio da Zapad »stvarno« postane kršćanski.²⁸ To se nastojalo postići prvenstveno poboljšanjem života svećenika, osobito obdržavanjem celibata, boljom organizacijom života, pa i zajedničkog življenja klerika i većom izobrazbom.²⁹ Uređuju se bolje župe i rad na njima. Pomalo se napuštaju stari način propovijedanja a uvađaju se propovijedi na narodnim jezicima s više primjera iz svetačkih života. Pišu se životi, pa i opjevani, te legende svetaca i Bl. Djevice Marije, osobito poznate »*Miracula*«. To je povećavalo pobožnost osobito prema *Mariji* koju klinijeuski pokret rado zove »*Mater misericordiae*« a širi se njezin *Mali oficij* i prema bizantskom *Hymnusu akanthistusu* pojavljuje se i na Zapadu *marijanska poezija* s nizanjem počasnih titula *Mariji*, čega je odraz kasnija naša *Šibenska molitva*.³⁰ I u umjetnosti *Marija* dobiva drugo značenje nego u starini. Ona se s apsida, gdje je stolovala kao *Theothokos*, približava puku, postaje *Majka božja* i *Majka vjernika*. »*Prijestolje mudrosti*« te pruža svog *Sina* kršćanima.³¹ Počinju se održavati procesije s moćima a i skupna hodočašća. Pokret će dovesti do pojačanog karitativnog djelovanja a i učvršćivanja kršćanskog braka, jačanja obitelji,³² ustanove »*treuga Dei*«, uvođenja vjerskih obreda u viteške običaje i konačno jačanje papinskoga političkog ugleda. Papa, zapravo, sjedinjuje vladare u veliku kršćansku zajednicu Za-

²⁶ I. PETRICIOLI, n. dj., str. 47. i sl.

²⁷ CODEX DIPLOMATICUS, vol. I (ur. J. Stipišić i M. Šamšalović), JAZU, Zagreb 1967, 169—170. O raznim mišljenjima vidi na tom mjestu.

²⁸ J. LORTZ, *Storia della Chiesa nello sviluppo delle sue idee*, vol. I, Alba 1969, 410. i sl.; FLICHE-MARTIN, *Storia della Chiesa*, sv. VIII. La riforma gregoriana e la riconquista cristiana, 2. izd. tal., Torino 1972; H. JEDIN, *Velika povijest Crkve*, vol. III/1, Zagreb 1971, 393. i sl.; H. PIRENNE, *Povijest Europe*, Zagreb 1956, 113—132.

²⁹ JAFFE-WATTENBACH, *Regesta Pontificum romanorum*, T. I, Leipzig 1885, 559.

³⁰ H. JEDIN, n. dj., str. 353—354; E. DELARUELLE, *La piété populaire au moyen age* (La vie commune des clercs et la spiritualité populaire au XIe siècle), Torino 1975, 142. i sl. i u istoj knjizi: *La culture religieuse des Laïcs en France aux XIe et XIIe siècles*, 248. i sl.; J. LECLERQ, *Devotion et théologie Mariâles dans le monachisme bénédictin*, u *Maria. Études sur la Sainte Vierge sous la direction D. Hubert du Manoir* S. J., T. II, Pariz 1952, 554. i sl.; E. SLOOTS, *Autour du tournant du culte de la Vierge au moyen age, Virgo immaculata* — Acta congressus mariologici-mariani, Romae anno MCMLIV celebrati, v. XV, Rim 1957, 4. i 8; E. M. TOMIOLO, *L' inno acatisto, monumento di teologie e di culto mariano nella chiesa bizantina*, Acta congressus mariologici-mariani . . . , vol. IV, Rim 1972, 1—39. U istoj ediciji: G. M. ROSCHINI, *L' origine e il primo sviluppo del titolo e del culto della »Mater misericordiae«*, 473—486.

³¹ J. DUHR, *La visage de Marie a travers les siècles dans l' art chretien*, Nouvelle revue théologique, 68, 1946, 289—291.

³² FLICHE-MARTIN, n. dj., str. 627—634.

pada i time se ostvaruje vizija *Petra Damjanskog* da je kršćanski puk nadnaravno društvo — Crkva i svjetovno društvo koje postoji zbog duhovnih ciljeva a na čelu njegovu može biti samo namjesnik Kristov — papa.³³

Za veliki uspjeh tog preporoda zaslužni su *benediktinci* prvenstveno iz opatije Clynu, *cisterciti* ali za nas još važniji strogi *kamaldoljani* a i benediktinci iz obnovljene opatije u *Monte Cassinu*. Oni ne nastoje samo sebe obnoviti — »živjeti prema Pravilu« — nego se u potpunosti zalažu za obnovu Crkve, njene liturgije, podizanje velebnih crkava pa i da vjernici prihvate neke oblike redovničkog života. Ipak oni u biti ostaju zatvorene ustanove iako su iz njihovih redova izlazili pape, papinski legati i biskupi.

U tome je Crkvi služila i *umjetnost* koja je postala narativna te plastikom iznosi misli propovijednika, zbog čega čovječji lik zamjenjuje čisti dekor ranoga srednjeg vijeka.³⁴

2. *Klinijevska obnova u Hrvatskoj* ograničila se na pojačanje vjerskog života jer nije bila raširena svjetovna investitura a niti simonija. Međutim, ona se morala usmjeriti protiv utjecaja Bizanta s kim je g. 1054. došlo do konačnog prekida a u bizantskim gradovima na Jadranu utjecaj Istočne crkve sigurno je bio jak.

Pape su stoga slale u Hrvatsku brojne *legate*, kojih se služba tada obnovila, »s potpunom primatskom vlašću« da vizitiraju, održavaju sinode i da strogim kaznama sprovode odluke rimskih sinoda.³⁵

Iste godine (1050) kad su se u Salermu i Sipontu održale sinode protiv simonije, papinski legat *Ivan de Porto* zbacio je splitskog nadbiskupa *Dabrala* jer je bio oženjen i imao djecu a branio se da je »po običaju istočne crkve slobodno uza se držati« žene.³⁶ To je bio prvi zahvat u dalmatinske gradove koji je, prema *Tomu arciđakonu*, trebao obnoviti »in capite et in membris« što legat Ivan sigurno nije izvršio samo zbacivanjem *Dabrala* i postavljanjem staroga *Ivana* za splitskog nadbiskupa. Sličnih slučajeva bilo je među svećenstvom. Ipak, Rim je time ojačao položaj u jadranskim gradovima.

Glavni udar obnove³⁷ bio je oko g. 1060. kad je u Hrvatsku došao papinski poslanik *Majnard*. On je nastojao sprovesti zaključke *Lateranske*

³³ FLICHE-MARTIN, n. dj., str. 634. i sl.; *Historija čovječanstva*, sv. 3, dio 2, Zagreb 1972, 387.

³⁴ I. CANKAR, *Razvoj stila u visokem in poznem srednjem veku*, Ljubljana 1931, 14—16; F. STELE, *Umetnost zapadne Evrope*, Ljubljana 1935, 178; R. LANGE, *Die byzantinische reliefikone*, Reclinghausen 1964, 11.

³⁵ H. JEDIN, n. dj. str. 482—483.

³⁶ F. RAČKI, *Thomas Archidiaconus. Historia salonitana*, MSHSM JAZU, vol. XXVI, Zagreb 1894, 46—47; *Toma Arcidakon, Kronika*, (prevod V. Rizmondo), Split 1960, 27—28 (najnovije izdanje u prevodu V. Rizmonda izišlo je g. 1977. u izdanju Čakavskog sabora u Splitu).

³⁷ O obnovi u Hrvatskoj vidi: F. Šišić, n. dj. str. 499. i sl.; N. KLAIĆ, n. dj. str. 352. i sl.; I. OSTOJIC, *Papinski poslanici u staroj Hrvatskoj*, Bog. smotra XXXVII/1967, br. 3—4, 445—468; S. DRAGOŠEVIĆ, *Crkvena reforma kod nas u drugoj polovici XI stoljeća*, *Službeni vjesnik biskupije splitske i makarske*, XI/1964, br. 7—8, 31—59; J. BUTURAC-A. IVANDIJA, *Povijest katoličke crkve među Hrvatima*, Zagreb 1973, 47. i sl.

sinode (1059). Zaključci »koje su naša poštovana braća, naime naš pobožni biskup Majnard i vaš nadbiskup Ivan, donijeli u Splitu i u drugim gradovima...« poznati su iz pisma pape Aleksandra II. (1061. ili 1063).³⁸ U tim, sigurno djelomično navedenim, zaključcima usvojeni su lateranski propisi o izboru nadbiskupâ i biskupâ, o vremenu ređenja klerika, o nepovredljivosti svećeničke osobe, imunitetu klera od svjetovnih sudova i oporezovanja. Pitanje uređenja braka i zabrana ženidbe u četvrtom krvnom srodstvu, što se u Hrvatskoj sačuvalo osobito u zabitnim planinskim krajevima ili po slabo naseljenim i teško pristupačnim otocima, ubačeno je među zaključke. Međutim, odlučno se zabranjivala ženidba biskupa, svećenika i đakona što je na Zapadu bilo već sprovedeno a u Hrvatskoj sigurno još ne. Osim toga, uz prijetnju zabrane ulaska u crkvu, zabranjeno je njegovanje brade ili duge kose. To je znak da su utjecaji Bizanta bili previše jaki jer je na te neznatne vanjske sličnosti s istočnim klerom stavljen veliki naglasak. Papa je manju pažnju obratio pitanju slavenskog jezika u službi božjoj. On je, doduše »pod prijetnjom izopćenja«, tražio da Slaveni koji se žele zarediti moraju učiti latinski jezik ali nije zabranio upotrebu narodnog jezika u liturgiji.³⁹ Ta je, sigurno diplomatska formulacija, ostavila prazninu i omogućila da se slavenski jezik i glagoljica širi i učvršćuje ne samo po selima nego i po benediktinskim opatijama koje su u svoje redove primale, osobito braću, iz hrvatskih sela kojima je Božja riječ i benediktinsko pravilo bilo prihvatljivije na hrvatskom jeziku nego u latinskom koji nisu upće znali, ili su ga slabo znali.

Još na početku svog obilaska Majnard se u Biogradu sastao s hrvatskim kraljem Petrom Krešimirom IV. kad je on dao opatiji sv. Ivana u Biogradu »koji je započet i završen po mojem nalogu i uz (moju) pomoć« imunitet u duhu obnove »da se prema naprijed (rečenom) crkvenom pravu ne pokoravate ni jednom čovjeku, osim višnjem Bogu, kojemu ste posvetili svoju službu«. ⁴⁰ Pred Majnardom kralj se morao opravdati da nije bio umiješan u ubojstvo svoga brata Gojslava, kako je zapisano u Korčulanskom kodeksu.⁴¹ To svjedoči o jakosti ugleda papina a hrvatski vladar je iz toga želio izvući sigurno korist u težnji zauzimanja dalmatinskih gradova.

³⁸ CODEX DIPLOMATICUS, n. dj., str. 94—96.

³⁹ »Sclavos, nisi Latinas litteras didicerint. ad sacros ordines promoveri, et clericum, cuiuscumque gradus sit, laicali servituti vel mundiali sico amodo subiugari sub excommunicationis vinculo amodo omnimodo prohibemus«. Papa je spojio članak o jeziku s drugim propisima imuniteta klera. Naprotiv Toma stavlja veliki naglasak na zabranu slavenskog jezika: »da se nitko u buduće ne usudi na slavenskom jeziku obavljati službu božju, osim samo na latinskom i grčkom, niti da se itko istoga jezika promakne na svete (redove). Govorili su, naime, da je gotska slova bio pronašao neki Metodije heretik, koji je mnoge stvari protiv pravila katoličke vjere na istom slavenskom jeziku lažući napisao: zbog ovoga, kaže se, da je po sudu božjem bio kažnjen iznenadnom smrću«. I zaključuje Toma da su sve slavenske crkve bile zatvorene i da su glagoljaši prestali vršiti obrede i »svećenici Slavena bili satrveni velikom žalošću«. Usporedba je dovoljna za zaključak a praksa je pokazala da Toma nije imao potpuno pravo.

⁴⁰ CODEX DIPLOMATICUS, n. dj., 87—93.

⁴¹ V. FORETIĆ, Korčulanski kodeks 12. stoljeća, Starine JAZU, knj. 46, Zagreb 1969, 30. U istom kodeksu piše kako je papa poslao godinu kasnije drugog poslanika Teuza koji da je održao opću sinodu i sproveo gornje zaključke ali ne spominje zabranu slavenskog jezika. I. Ostojić (Papinski poslanici, 461) misli da je Majnard bio g. 1059. a Teuzo g. 1060. i da je on poslao Lovru za splitskog nadbiskupa.

Međutim, i u Hrvatskoj, kao i drugdje, došlo je do *protureformnog* pokreta o kojem dosta mutno piše *Toma Arcidiakon*.⁴² Iz njegove opširne priče sigurno je da je *Vulfo*, pristaša *antipape Honorija II*, došao na Kvarner gdje se nezadovoljstvo protiv obnove raširilo u toj mjeri da je u Krku bio postavljen za biskupa *Cededa*, koji je znao samo hrvatski, a tome je moguće pomogla i svjetovna vlast. Pokret se raširio i na *Osor* jer ga je vjerojatno prisilno napustio *biskup Lovro*. Sigurno je borba protiv slaven-skog jezika u službi božjoj bila u stvarnosti jača od papine diplomatske formulacije i ona je omogućila pokret koji je *Honorije II* iskoristio.⁴³

Na to je, kako piše *Toma arcidiakon*, došlo do protuakcije.⁴⁴ Papa je poslao *kardinala Ivana* u Krk. On je uhvatio *Vulfa*, dok je *Cededa* i dalje, čini se, ostao biskupom, i doveo ga u Split gdje ga je na sinodi osudio i zatvorio.⁴⁵

Iz te epizode, da li za *Majnarda*, *Teuza* ili *Ivana* — ne zna se točno — Split je dobio *nadbiskupa Lovru* a *Trogir sv. Ivana*, obojicu odanih pobornika Crkve i obnove. Daljne sinode, o kojima bilježi kratko *Toma* — *nadbiskupa Gerarda* u Splitu (1075), *kardinala Ivana* u Ninu (1077—89) te g. 1088—89. i 1095. u Splitu, kojih se spisi nisu sačuvali, produbljavali su vjersku obnovu.

Zbog te nutarnje vjerske borbe a i zbog pritiska Bizanta i Normana iz južne Italije, vladavina *Petra Krešimira IV*. bila je uznemirivana što je uviđao njegov suvladar od g. 1070. *ban Dmiatar Zvonimir*. Sam Rim je želio sprovesti jedinstvo teritorija na istočnoj obali Jadrana jer je podvojenost teritorija uvijek bila opasna. Dalmatinski gradovi s više stoljetnom bizantskom tradicijom mogli su lako prijeći ponovno Bizantu — Istočnoj crkvi. To je uviđao *Zvonimir* i stoga se priklonio papi, položio zakletvu vjernosti *Grguru VII*. pred legatom *Gebizonom* (1075) i time se pridružio zajednici kršćanskih vladara Europe. Stoga se g. 1076, kad je »*concordi totius cleri et populi electione*« postao kralj, mogao ponosno nazvati »*kralj Hrvatske i Dalmacije*«. Time je postignuto *nacionalno i vjersko jedinstvo hrvatskih zemalja*.⁴⁶

3. Pod utjecajem vjerske obnove osnivaju se u Hrvatskoj brojne *benediktinske opatije*. Dok je u IX. st. bilo samo tri samostana, a u X. st. osam, u XI. st. ih je 38, i to u Hrvatskoj 24 muška i 6 ženskih a u Istri 7 muških i jedan, nesigurno, ženski.⁴⁷ One su nastale u Hrvatskoj pod utjecajem

⁴² F. RAČKI, *Thomas Archidiaconus*, n. dj. str. 49—54.

⁴³ N. KLAJČ, *Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva*, JIČ 4/1965. i Slovo, br. 15—16, 1965.

⁴⁴ N. KLAJČ, *Povijest*, n. dj., str. 371.

⁴⁵ *Vulfo* je g. 1075. bio oslobođen iz tamnice i odveden u Italiju. *Toma* nije znao što bi s *Cededom* kojeg papinski poslanik nije doveo u Split pa je izmislio pogrđnu smrt N. KLAJČ, *Povijest*, n. dj., str. 372.

⁴⁶ Ocjenu tog *Zvonimirova čina* N. Klaić je dala ovako (*Povijest*, n. dj., str. 388): »... za mali godišnji tribut i posjede vranskoga samostana on je postao kraljem Hrvata i Dalmatinaca na prijestolju koje je čvrsto podupirala papinska stolica... *Zvonimir* je pomoću pape okupio pod jednim žezlom hrvatske zemlje i dalmatinske gradove...«

⁴⁷ I. OSTOJIC, *Benediktanci u Hrvatskoj*, sv. I, Split 1963, 65.

Monte Cassina a u Istri i Kvarneru djelovanjem kamaldoljana.⁴⁸ *Benediktinci* su, kao i drugdje, i kod nas *nosicci vjere i kulture*.

Njihov doprinos hrvatskoj kulturi bio je velik. Još za vrijeme opisane borbe benediktinci su pristajali uz *slavenski jezik u liturgiji*. Cededu je, kako piše *Toma*, pratio u Rim »*codam abate, Potepa nomine*«⁴⁹ i upotreba narodnog jezika u službi božjoj kod njih se nastavila. U njihovoj opatiji sv. Lucije nađena je *Bašćanska ploča* na kojoj je glagoljicom uklesan spomen na Zvonimirovu darovnicu. Pa i *Klovčev glagoljaš* iz poč. XI. st. povezuje se s benediktinskom opatijom na Košljunu (Krk).⁵⁰ Većinu crkava oni su gradili jer su bili vrsni zidari i klesari. U njihovim ćelijama nastali su već u XI. st. *skriptoriji* u kojima se ne samo prepisivalo knjige nego ih se ukrašavalo inicijalima i minijaturama, kao *Većenegin časoslov* (iz 1065.—1080), danas u Oxfordu, ili drugi s kraja XI. st., danas u Budimpešti.⁵¹ Iz tog vremena su ulomci *minijatura iz Raba* a prikazuju i Mariju u stavu »orante«. ⁵² U *Osorskom evanđelistaru*, u uskrsnoj pjesmi »*Exultet*« spominje se uz cara i njegovu vojsku i kralj što je samo mogao biti Zvonimir.⁵³ Njihove opatije čuvale su *srebro i zlato*, kao u samostanu sv. Marije u *Zadru*, na što upućuje i Zvonimirova isprava s popisom posuđa u opatiji sv. Grgura u Vrani koju je ustupio papi za njegove poslanike.⁵⁴

Slično i *biskupi* su nastojali oko uljepšavanja crkava i službe božje u njima. Zna se da je *nadbiskup Lovre*, po svjedočanstvu *Tominu*,⁵⁵ poslao u Antiohiju svog čovjeka da izučí zlatarski zanat te mu je nakon povratka izradio crkveno posuđe. Isti je Lovre zaustavio pjesnika *Adama Pariškog* da mu prepjeva *Muke sv. Dujma i Anastazija*.

Pod utjecajem obnove gradile su se brojne crkve po cijeloj Hrvatskoj i Istri od kojih spominjemo samo nekoliko i to: baziliku u *Koljanima*, sv. Spasa u *Cetini*, trobrodnu u *Žažviću*, Zvonimirovu baziliku u *Solinu* te osobito bazilike u *Biskupiji*. U Istri, pak, oko 1041. je sagrađena bazilika gdje će se nešto kasnije podignuti opatija sv. *Mihovila nad Limom*, kamaldoljanska eremitaža sv. *Lovre* južno od *Osora*, sv. *Vid kraj Dobrinje* na Krku te trobrodna crkva sv. *Marije u gradu Krku* (XII. st.) i druge. One su već počeci *romanike kod nas*.

⁴⁸ I. OSTOJIĆ *Kamaldoljani u Hrvatskoj*, Bog. smotra XXXIII/1963, br. 2, 126. i sl.

⁴⁹ F. RAČKI, *Thomas Archidiaconus*, n. dj., str. 50.

⁵⁰ I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, n. dj. 154—155.

⁵¹ M. GRGIĆ, *The eleventh-century Book-illumination in Zadar*, *Journal of Croatian studies*, New York 1968—1969, v. IX—X, 69; *ISTI Dva nepoznata svetomarijska rukopisa u Budimpešti*, *Radovi Inst. JAZU u Zadru*, Zadar 1969, v. 13—14, 125—229; *ISTI, Zadarski oficiji BDM iz XI stoljeća*, Bog. smotra XLIV/1974, br. 2—3, 355—369, isti je članak nešto izmijenjen izašao u aktima mariološkog kongresa održanog u Zagrebu 1971: *The Eleventh Century Zadar Offices of the Blessed Virgin*, vol. IV, Rim 1972, 241—259.

⁵² A. BADURINA, *Fragmenti iluminiranog evanđeliste iz kraja XI stoljeća u Rabu*, *Peristil*, 8—9, Zagreb 1965—66, 7. i sl.

⁵³ O glazbenoj djelatnosti u tom najstarijem razdoblju vidi: J. ANDREIS, *Povijest glazbe*, vol. 4, Zagreb 1974, 8. i sl.

⁵⁴ *CODEX DIPLOMATICUS*, n. dj., str. 140. Posuđe je bilo: srebrna kutija s moćima tijela sv. Grgura, dva križa, kalež i plitica, dvije zlatne krune ukrašene dragim kamenjem, evanđelje okovano u srebro.

⁵⁵ F. RAČKI, *Thomas Archidiaconus*, n. dj., str. 48.

Sve su to plodovi obnovljenoga vjerskog zanosa i profinjenoga kulturnog ukusa.

— 0 —

Ali . . . i mjesta imaju svoju sudbinu.

Biskupija sa svojim crkvama doživjela je uništenje u XIII. st., vjerojatno za provale *Tatara*, kad su te svetinje poharane i prepuštene zubu vremena. Stanovnici se primiču kninskoj tvrđavi i *Biskupija* se pomalo napušta. Zidine crkava ostale su svjedoci prošlosti sve do XVIII. st. kad ih je novo stanovništvo, što je došlo za *Morejskog rata* (1684—1699) raznijelo da bi sagradilo kuće, tvrđavne zidine ili nove crkve i samostan u Kninu.

Ipak, *Biskupija* je dočekala da se na spomen dobrog kralja *Zvonimira* podigne crkva s djelima naših ponajboljih umjetnika *Ivana Meštrovića* i *Joze Kljakovića*. Podignuta je na mjestu koje je za nas simbol vjere i kulture. Stoga uspomena na *Biskupiju*, pa i ovogodišnja, sveta je i poželjna.

»Nije li ovo ljuljanje Crkava još suroviје od bilo koje morske oluje? Njime su pomaknute sve otačke granice. Svaki međaš i svaka ograda za nauk jako su uzdrmani. Sve se raspada. Drma se što stajaše na lomnu temelju. Padajući jedni na druge, uzajamno se obaramo. Ako vas prije ne pogodi neprijatelj, ranjava pomoćnik. Padneš li pogođen, bojni drug gazi preko tebe.

Međusobno smo tek toliko sjedinjeni što zajednički mrzimo neprijatelje. Kad neprijatelji odu, smjesta se između sebe promatramo kao neprijatelji. Tko bi stoga mogao prebrojiti mnoštvo brodolomâ? Jedni padoše s neprijateljske navale; drugi iz potajne zasjede saveznika; treći poradi neiskustva vođâ. Tako i jedne Crkve sa svojim ljudima udariše, tako reći, pod vodom na heretičke grebene te se razbiše; druge doživješe brodolom u vjeri, ako su se neprijatelji spasiteljske Muke dokopali kormila.«

(Iz upravo izišle knjige: *Bazilije Veliki, DUH SVETI, XXX, 77*)
